

راحت بعد از رنج یا فرج بعد از شدت

مسعود فرهادی*

رویدادهای دوران حیات خویش را که مهم پنداشته، انتخاب نموده و به مرور در ادامه مطالب افزوده است.

کتاب شامل دو بخش است: بخش اول که بیشترین حجم را به خود اختصاص داده است، حکایت‌هایی از پیامبران و پادشاهان و غیره نقل می‌کند که مربوط به دوران قبل از حیات مؤلف است و به باور مصحح کتاب علی‌رغم صحت در نقل و اعتبار مطالب، به دلیل فقدان منابع و مأخذ تاریخی، فاقد ارزش علمی است و به عنوان یک مجموعه داستانی عبرت‌آموز، برای مطالعه عامه مناسب است.

بخش دوم شامل داستان‌های واقعی از رویدادهای تاریخ معاصر ایران است که قسمت عمده آن مربوط به روزگار نویسنده و برآیند دیده‌ها و شنیده‌های اوست که در قالب حکایت و قصه تعریف شده و بیش از نیم قرن از تاریخ معاصر ایران را دربر می‌گیرد. بخش دیداری یا در واقع داستان‌هایی که مؤلف به صورت مستقیم با آن در ارتباط بوده و در قالب خاطرات بیان شده است، به لحاظ تاریخی از اهمیت زیادی برخوردار است. از آنجا که در تصحیح نسخه خطی کتاب، بهره‌گیری پژوهشی از بخش تاریخ معاصر آن مد نظر مصحح بوده است، بخش دوم کتاب (تاریخ معاصر ایران) در اولویت تصحیح و انتشار قرار گرفته است و بخش اول کتاب (تاریخ پیامبران و پادشاهان) قرار است در آینده در مجلدی دیگر منتشر و در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.^۲

مهم‌ترین بخش کتاب داستان‌هایی است که نویسنده به طور مستقیم با آن در ارتباط بوده که به عنوان نمونه می‌توان به دیدار میرزا نصرت طبیب قوچانی با ناصرالدین شاه قاجار در شمیرانات اشاره کرد. نویسنده جریان ملاقات خود

راحت بعد از رنج (داستانهایی از تاریخ معاصر ایران)، تألیف میرزا نصرت طبیب قوچانی (۱۳۲۵-۱۲۵۱ق)، به تحقیق و تصحیح محمدرضا قصابیان، چاپ دوم، مشهد: انتشارات انصار، ۱۳۸۶، ۵۰۴ ص، وزیری، ۴۵۰۰ تومان. داستان‌ها و حکایات از جمله منابع مهم و پرمخاطب در مطالعات تاریخی به شمار می‌آیند. هرچند ممکن است همه داستان‌ها و حکایات به لحاظ علمی قابل استناد نباشند اما می‌توان رگه‌هایی از واقعیت را در لابه‌لای سطور آن جست؛ بدین سبب می‌توان آنها را در زمره منابع تاریخی جای داد. در این راستا برآنیم تا یکی از منابع مطالعاتی تاریخ معاصر ایران را که دربرگیرنده داستان‌ها و حکایات مربوط به دوره قاجار است، مورد بررسی قرار دهیم.

کتاب راحت بعد از رنج اثر میرزا نصرت طبیب قوچانی، مجموعه‌ای است از چندین حکایت و داستان تاریخی که به صورت جنگ مجامیع و با هدف عبرت‌آموزی و القای امیدواری و پشتکار گردآوری و تدوین شده است و در آن حکایت‌های تاریخی و داستان‌های واقعی و گاه افسانه‌هایی از تاریخ پیامبران و سرگذشت ملل و تاریخ عمومی ایران و جهان فراهم آمده که فصل مشترک همه حکایت‌ها و جانمایی کتاب، اصل مبارزه با مصائب زندگی و لزوم پایداری در برابر سختی‌ها و تلاش برای کسب موفقیت و کامیابی است.^۱

راحت بعد از رنج به زعم مصحح آن فاقد نظم تاریخی و موضوعی است و بخش‌بندی ندارد و حکایت‌ها به صورت سلیقه‌ای و به ترتیب فهرست مندرجات به نگارش درآمده است و چنین به نظر می‌رسد که مؤلف کتاب داستان‌هایی را که در حین مطالعه مناسب دانسته و همچنین بعضی از

* دانشجوی دکتری روابط بین الملل دانشگاه مدیترانه شرقی قبرس
۱. قصابیان، ۱۳۸۶: ۱۱. ۲. همو، همان: ۱۲.

با ناصرالدین شاه را به تفصیل بیان می‌کند که مشروح آن در صفحات ۲۸۸ تا ۲۹۱ نسخه تصحیح شده آمده است.

خاطرات سفر به مازندران نیز از جمله داستان‌هایی است که به دلیل ارتباط مستقیم نویسنده با وقایع آن حائز اهمیت فراوان است. در این سفرنامه، میرزا نصرت مأموریت به مازندران را که در سال دوم سلطنت مظفرالدین شاه انجام می‌گیرد، به شکل مبسوط بیان می‌کند که حدود ۲۵ صفحه از صفحات نسخه تصحیح شده را به خود اختصاص داده است. خاطرات جالب دیگری نظیر اسارت میرزا نصرت به دست راهزنان ترکمان و گریز از چنگ آنان در طول کتاب به چشم می‌خورد که فصل مشترک همه این خاطرات، گریز از خطرات است. بدین معنا که در طول زندگی نویسنده اتفاقاتی به وقوع پیوسته که علی‌رغم سختی و مرارت‌های فراوان عاقبت ختم به خیر شده و گشایش حاصل آمده است. در واقع معنای «راحت بعد از رنج» یا «فرج بعد از شدت» در بخش خاطرات میرزا نصرت به خوبی تبلور یافته و تأثیر این معنا، تا پایان عمر، در زندگی وی قابل مشاهده است. همچنین درج چهار سند از ناصرالدین شاه در کتاب که به دست میرزا نصرت رسیده است، به اعتبار این نسخه خطی افزوده است.^۳

شرح حال مؤلف

میرزا علی نقی خراسانی، یکی از دانشمندان ناشناخته ایران معاصر و از جمله مفاخر علمی قوچان، طبیب، عارف، شاعر، ادیب، مترجم و خطاط و مدرس برجسته دارالفنون، معروف به حافظ الصلحۀ تهرانی و حکیم‌باشی مطلق خراسان و متخلص به میرزا نصرت طبیب قوچانی، در سال ۱۲۵۱ هجری قمری چشم به جهان گشود و در سال ۱۳۲۵ وفات یافت. وی به القاب دیگری همچون دکتر علی نقی خراسانی، حفظ الملک نصرت قوچانی و میرزا نصرت خان طبیب حافظ الصلحۀ قوچانی نیز معروف است. او از پیشگامان طب نوین ایران به شمار می‌آید و خدمات علمی او، به‌ویژه در علم پزشکی، نام او را که نوه نوزدهم شیخ فریدالدین عطار نیشابوری است، به عنوان وارث خلف جسدش در تاریخ علم و فرهنگ ایران زنده نگه داشته است.^۴

زندگی میرزا نصرت را می‌توان به سه دوره کلی تقسیم کرد:

دوره اول: از تولد تا ۲۸ سالگی (۱۲۵۱-۱۲۷۹ ق)

در این دوره وی به مدت ده سال در مکتب‌خانه و سپس مدرسه عوضیه قوچان عتیق به آموختن علوم مقدماتی و ادبیات عربی و نجوم و هیئت و ریاضی اشتغال داشت. وی در این مدت شاهد حوادث مهمی از جمله زلزله‌های قوچان در سال‌های ۱۲۸۸، ۱۲۶۸ و ۱۳۱۲ هجری بود که خود وی در زلزله ۱۲۸۸ زیر آوار گرفتار آمده بود. البته زلزله‌های دیگری نیز در سال‌های ۱۳۰۸، ۱۳۱۱ و ۱۳۱۴ در قوچان به وقوع پیوسته که مؤلف نامی از آنها نیاورده است اما مصحح کتاب با ذکر منابع به آنها اشاره کرده است.^۵

وی در سال ۱۲۶۹ ق (۱۸ سالگی) برای ادامه تحصیل به مشهد عزیمت کرده، در آنجا به تحصیل حساب و هندسه و علوم ادبیه و هیئت و نجوم مبادرت ورزید. سپس در حدود سال ۱۲۷۵ پس از عزیمت به سبزوار از محضر مرحوم حاج ملاهادی سبزواری کسب فیض نمود. آن‌گاه به زادگاهش مراجعت کرد و مدت کوتاهی را در قوچان به آموختن طب مشغول شد و ظاهراً در همین دوران است که به سبب علاقه، به شعر روی می‌آورد و ضمن شرکت در محافل ادبی و عرفانی، اشعاری هم می‌سراید و دیوانی فراهم می‌آورد.

دوره دوم: ورود به تهران (۱۲۷۹-۱۳۱۰ ق)

با ورود میرزا نصرت به تهران دوره جدیدی در زندگی او آغاز می‌شود. وی پس از اتمام تحصیلات در رشته طب در تهران ماندگار می‌شود و ضمن طبابت به ادامه تحصیل در طب و علوم دیگر می‌پردازد و به مدارج عالیۀ پزشکی دست می‌یابد و به موازات تدریس در دارالفنون و تربیت پزشک، به تحقیق و ترجمه آثار علمی همّت می‌گمارد.

وی در حدود سال ۱۲۸۴ از طرف دولت با عنوان حکیم‌باشی مطلق خراسان و برای اجرای طرح ابله‌کوبی به زادگاهش مأمور می‌شود. پس از مراجعت از قوچان در سال ۱۲۸۸ ق در سن ۳۸ سالگی در تهران ازدواج کرده، در همان‌جا ضمن اشتغال به طبابت در دارالفنون به عنوان مدرس علم طب و

۳. این اسناد در صفحات ۲۷۲ تا ۲۷۶ نسخه مصحح آورده شده است.

۴. همان، ۱۹-۲۰.

۵. نک: قصابیان، ۱۳۸۶: ح ۱۸۹. همچنین برای اطلاع بیشتر از زلزله قوچان در سال ۱۳۱۱، نک: قصابیان، ۱۳۸۸: ۱۲۰-۱۳۷.

رشتهٔ تحریر درآمده است. نویسنده در هر حکایت پس از شرح رنج‌ها و پایداری قهرمان داستان، سرانجام خوش و عاقبت خیر آنان را محور اصلی قصه‌ها قرار داده و با برداشتی سازنده از مشکلات زندگی، در پایان هر داستان نتیجه‌گیری کرده است که در سایهٔ تلاش و مقاومت هر شدتی به فرج، هر غمی به شادی و هر رنجی به راحت تبدیل خواهد شد و ناگاه این کلام الهی به ذهن متبادر می‌شود که: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا»؛ پس به درستی که با هر سختی آسایشی هست.^۶

راحت بعد از رنج تفاوت زیادی با آثار پیشین میرزا نصرت دارد و بر خلاف تألیفات قبلی‌اش که به امراض و بیماری‌های جسمی می‌پرداخت، در پی تجویز نسخه‌ای شفافبخش به منظور درمان آلام روحی و روانی مردم است. وی می‌گوید:

پس از تصنیف چندین کتاب طب و تشریح و طبیعی نسخه‌ای خواست نویسد که عموم خلایق را نافع و از بیانات لغات علمیه خالی باشد. اتفاقاً در آن بین نسخهٔ فرج بعد از شدت را به دست آورد و مطالعه نمود. چون آن نسخهٔ شریف قدری مختصر بود، بر خود لازم دانست نسخه‌ای علی‌حده تصنیف نموده، در صفحهٔ روزگار گذارد تا مطالعه‌کنندهٔ آن، غم را از خاطر بزدايد و صدمات دنیوی چندان بر او کارگر نیفتد. فایدهٔ این کتاب مستطاب آن است که شخص مهموم و مغموم را پس از یک بار مطالعه امیدوار می‌گرداند؛ برای آن که می‌بیند در عالم بسا کسانی که قبل از او گرفتار ذلت و محنت گردیده بوده‌اند، پس از مایوسی امیدوراری حاصل نموده‌اند و روزگار را به خوشی و خوشحالی گذرانیده‌اند. (قصایبان، ۱۳۸۶: ۴۷-۴۶)

علاقه‌مندی میرزا نصرت به ثبت خاطرات همراه با حساسیت‌های عارفانه و مسئولیت‌پذیری ناشی از شغل طبابت و برخورداری او از امتیاز ارتباط رسمی و گاه صمیمی با شاهزادگان، امرا، صاحب‌منصبان، سران دولت و شعرا و تجربهٔ وی در امر تدریس و طبابت در پایتخت از جملهٔ مهم‌ترین عواملی بوده است که به وی این امکان را داده تا به صورت مستقیم یا با واسطه از رویدادهای مهم سیاسی و اجتماعی عصر خویش مطلع گردد و به اختصار وقایع آن را در قالب حکایت و یا خاطرات درج نماید.

مصحح کتاب در مقدمهٔ خود، بخش دوم کتاب (تاریخ

ریاضی مشغول به کار می‌شود.

در همین دوران به زبان‌های فرانسوی و عربی تسلط می‌یابد و همزمان به تحقیق و ترجمه و تألیف نیز مشغول است که نوین رساله‌ای در شیمی (۱۲۹۳ق)، پاتولوژی (جلد دوم) (۱۲۹۴-۱۲۹۵ق)، کتاب دوم تا ششم پاتولوژی و ترجمه‌ها و تألیف‌هایی در نجوم، جغرافیا، ریاضی و طبیعی از آن جمله هستند.

دورهٔ سوم: بیست و پنج سال آخر عمر (۱۳۰۰-۱۳۲۵ق)

میرزا نصرت در این دوران با بهره‌گیری از تجربیات ارزنده در مداوای بیماران و سابقهٔ علمی و تدریس و تحقیق و تألیف و ترجمه و اشراف به علوم پزشکی و ریاضی و نجوم منشأ خدمات اجتماعی مهمی بوده است که عضویت در مجلس شورایی طبی، ریاست ادارهٔ آبله‌کوبی، مدیریت پزشکی مریضخانهٔ دولتی و به‌ویژه عضویت در جامعهٔ علمی استادان دارالفنون از آن جمله است. وی در این دوران با عنوان حکیم حافظ‌الصحه از موقعیت علمی و اجتماعی خاصی برخوردار بود.

از مهم‌ترین آثار علمی وی در این دوره می‌توان به ترجمهٔ حافظ صحت ناصری (۱۳۰۷ق)؛ ترجمهٔ رساله‌ای در باب جمعیت‌شناسی از زبان فرانسه (۱۳۰۸ق)؛ تألیف خمسةٔ ناصری شامل پنج مقاله در طب (۱۳۱۳ق)؛ پاتولوژی (۱۳۱۶ق)؛ راحت بعد از رنج (۱۳۱۴-۱۳۱۷ق) و شاهنامهٔ ناصری اشاره کرد.

آثار علمی میرزا نصرت طبیب قوچانی، اعم از تألیف و ترجمه، به ترتیب تاریخ عبارتند از: دیوان اشعار (۱۲۷۸ق)، ترجمهٔ کتاب قانونچه (۱۲۸۲ق)، دواسازی (۱۲۸۸ق)، پاتولوژی جلد اول (۱۲۸۶ق)، تشریح (۱۲۹۳ق)، جلاء‌العیون (۱۲۸۷ق)، رسالهٔ شیمی، پاتولوژی جلد دوم، سوم و چهارم (۱۲۹۵ق)، حافظ صحت ناصری (۱۳۰۷ق)، خمسة ناصری (۱۳۱۳ق)، پاتولوژی (۱۳۱۶ق) و راحت بعد از رنج (۱۳۱۴-۱۳۱۷ق).

مختوای کتاب

همان‌گونه که اشاره شد، کتاب راحت بعد از رنج که با اقتباس از فرج بعد از شدت نگاشته شده است، مشتمل بر حکایات و داستان‌های عبرت‌آموزی است که با هدف امیدبخشیدن به

معاصر ایران) را به دو قسمت تقسیم کرده که قسمت اول مربوط به اخبار و رویدادهای مهم سیاسی و اجتماعی معاصر با میرزا نصرت بوده است و بخش دوم از روابط رسمی و بعضاً صمیمانه میرزا نصرت با رجال، درباریان، دولت‌مردان و صاحب‌منصبان و نیز جایگاه علمی و پایگاه اجتماعی وی نزد مردم حکایت می‌کند. او در مقدمه خود چنین آورده است: اولین قسمت از این مطالب مربوط به دوره اول زندگی میرزا نصرت و دوران اقامت او در قوچان است که حاوی اخبار مهمی درباره حکمرانان شهرهای خراسان نظیر شجاع‌الدوله‌ها و ایلخانان بجنورد و احوالات عرفا و شعرا و مشاهیر خراسان مانند فقیرمحمدعلی و عارف قوچانی و رویدادهای مهم خراسان همچون شورش سالار و زلزله‌های قوچان و دیگر وقایع قابل توجه است.

قسمت مهم دیگر مربوط به سال‌های ۱۲۸۰ ق. به بعد و دوران اقامت میرزا نصرت در تهران می‌باشد که به اقتضای تحصیل و سپس احراز مناصب مهم اجتماعی، به‌ویژه منصب حکیم‌باشی‌گری، ارتباط رسمی با شاه و صدراعظم‌های قاجار همچون امین‌السلطان، امین‌الدوله، مشیرالدوله و دیگران برقرار نموده و گاه روابط خصوصی و صمیمانه با مستوفی‌الممالک، اعتضادالسلطنه و نصرالسلطنه و غیره داشته و یا با واسطه از اشخاصی همچون محمدباقر گلپایگانی و عین‌الملک و یا دوستان صمیمی‌اش مانند نجم‌الملک و دیگران، در جریان وقایع دربار و دولت قاجار و گاه حتی مسائل شخصی و زندگی خصوصی بعضی از وزرا و امنای دولت قرار گرفته و از آنها در زندگی نامه‌اش و یا در حکایت مستقل سخن گفته است. میرزا نصرت به سبب تحصیل و تدریس در دارالفنون از شیوه تعلیم و تعلم و مدیریت در دارالفنون یاد کرده و به‌اجمال از نحوه سرپرستی و مدیریت در دارالفنون، طبابت در معلم‌خانه و پزشکان نامی و شیوه‌های درمان، مطالب بسیاری نقل کرده است.

مصحح همچنین بر این باور است که میرزا نصرت به دلیل برخوردار بودن از جایگاه علمی و اجتماعی ممتاز نزد مردم و نیز به لحاظ خصلت‌های نیک اخلاقی و اقتضای شغلی در بین عامه مردم می‌زیسته و در نوشته‌های او اطلاعات ارزشمندی در مورد اوضاع اجتماعی عصر قاجار اعم از نحوه معیشت،

اخلاق عمومی مردم و آداب و رسوم و اعتقادات و مناسبت‌های اجتماعی به چشم می‌خورد که به لحاظ تاریخی حائز اهمیت است. وی معتقد است که میرزا نصرت در تألیف کتاب راحت بعد از رنج تنها به ذکر وقایع بسنده نکرده و با آنکه در ضمن شرح وقایع بارها نابسامانی‌های اجتماعی و بی‌عدالتی دستگاه سیاسی قاجار را به نقد کشانده است، در پایان خاطراتش، با طرح خاطره‌ای تلخ از آخرین سال‌های حیات خویش، از ماجرای تنگ‌دستی و مزیقه مالی‌اش در ایام سخت کهن‌سالی شکوه می‌کند و می‌نویسد که چگونه خدمات علمی و اجتماعی چندین ساله او وجه‌المصلحه زدوبندهای سیاسی شاهزادگان و وابستگان فرصت‌طلب قرار گرفته و با قطع مستمری، او را به رنج و مرارت دچار کرده‌اند و با انتقاد از سیاستگذاران قاجار گلایه می‌کند که آنچنان تنگ‌دستی و فقر مالی عرصه را بر او تنگ کرده است که به‌ناچار کتاب‌هایش را در معرض فروش می‌گذارد. همچنین از عهدشکنی امین‌السلطان می‌نویسد که نه تنها کتاب حافظ‌الصحه را ضبط کرده، بلکه حق‌الترجمه او را نیز نپرداخته است.

ویژگی‌های نسخه خطی

نسخه خطی راحت بعد از رنج طی سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۷ توسط میرزا نصرت طیب قوچانی با خط نستعلیق تحریری و در کاغذ نخودی فرنگی (گاهی مشقی) و در ابعاد ۱۷*۲۲ سانتی‌متر ۲۴ سطری نگاشته و با قلم معتاد رکابه‌بندی شده است. این نسخه دارای جلد مقوای روکش تیماج خرمایی و در قطع خشتی است و با موضوع جنگ مجامیع در بخش مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

به عقیده مصحح، نسخه خطی راحت بعد از رنج نسخه اصلی مسوده و تنها نسخه شناخته‌شده از این اثر است و وجود علائمی دال بر تندنویسی، خط‌خوردگی و تغییرات دیگر شامل بعضی اصلاحات و اضافات و ابطال کلمات و عبارات در حواشی و متن که توسط نویسنده کتاب صورت گرفته و همچنین درج کلمه «مسوده» در عنوان فهرست مندرجات کتاب توسط مؤلف و نیز نام و امضاء نصرت در انتهای پیش‌گفتار مؤید آن است که این نسخه خطی اصلی است که تا پایان عمر در اختیار مؤلف بوده و نویسنده به‌ضرورت و بارها اصلاحات و تغییرات لازم را

پانوشتها و همچنین فهرست منابع انتهایی کتاب، چنین دریافت می‌شود که در کار تحقیق و تصحیح کتاب بیش از ۱۳۰ منبع مختلف مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. اهمیت ضمائیم یک کتاب کمتر از مطالب و محتوای آن نیست و چنین به نظر می‌رسد که درج اسناد، عکس‌ها و نقشه‌ها در انتهایی کتاب راحت بعد از رنج بر جذابیت آن افزوده است. فهرست اعلام تاریخی و جغرافیایی و همچنین فهرست قبایل، طوایف و اصطلاحات انتهایی کتاب نیز ضمن برخوردار از ایجاز و اختصار لازم، مفید و کاربردی به نظر می‌رسند.

سخن آخر

راحت بعد از رنج علی‌رغم برخوردار از برخی نقاط ضعف (مانند نداشتن نظم تاریخی و موضوعی) که ممکن است گریبان‌گیر هر کتابی بشود می‌تواند منبع مطالعاتی خوبی برای پژوهش در زمینه تاریخ معاصر ایران محسوب شود. مطالعه کتاب به دلیل جذابیت داستان‌ها و خاطرات و همچنین پیام ملموس و مؤثر آن یعنی وجود راحت پس از هر رنج و یا فراغ بعد از هر شدت، علاوه بر محققین برای عموم نیز سودمند به نظر می‌رسد.

منابع:

- قرآن کریم.
- قصابیان، محمدرضا (مصحح)، ۱۳۸۶؛ راحت بعد از رنج (داستان‌هایی از تاریخ معاصر ایران)، تألیف میرزا نصرت طبیب قوچانی، چاپ دوم، مشهد: انتشارات انصار.
- _____ ۱۳۸۸؛ سه سفرنامه (قوچان ۱۳۱۱ ه. ق)، چاپ نخست، مشهد: انتشارات انصار.

در آن اعمال کرده است.

این نسخه خطی فاقد صفحه عنوان بوده و بعد از جلد و در صدر نسخه، پنج برگ فهرست مندرجات به خط مؤلف وجود دارد که عنوان حکایت‌ها و قصه‌های کتاب با شماره صفحات درج شده و کتاب شامل فهرست مطالب، پیش‌گفتار در یک صفحه، مقدمه در یازده صفحه و متن اصلی، شامل یکصد و هفتاد و شش حکایت در ۲۹۴ ورق است که توسط مؤلف به روش قدیم صفحه‌شماری شده است. (قصابیان، ۱۳۸۶: ۱۶).

ویژگی‌های نسخه مصحح

مصحح کتاب، آقای قصابیان، در مقدمه خود ضمن بیان نکات لازم درباره نویسنده کتاب و اثرش، به ویژگی‌های نسخه خطی کتاب پرداخته، در پایان نیز پیوست‌هایی شامل سندها، نقشه‌ها و عکس‌ها (در ۳۲ صفحه)، نیز فهرست‌های منابع، اعلام و اصطلاحات را آورده است.

مصحح از این حیث که حاصل کارش می‌بایست با مسائل، طرز فکر، واژه‌ها و عبارتهای خاص مورد استفاده مؤلف تطبیق کند، کار دشواری پیش رو داشته است. همچنین به نظر می‌رسد که مطالعات و تحقیقات کاملی قبل و بعد از تصحیح نسخه خطی کتاب به عمل آمده و زحمات فراوانی در این زمینه کشیده شده است. گویا مصحح کتاب شخصاً در زادگاه میرزا نصرت طبیب قوچانی حضور یافته و ضمن شناسایی و معرفی مقبره و سنگ قبر وی به سازمان میراث فرهنگی و گردشگری قوچان، از وجود شجره نامه وی و انتصاب میرزا نصرت به شیخ فرید الدین عطار نیشابوری به عنوان نوه نوزدهم ایشان مطلع شده است.^۸

ارجاعات مصحح دقیق و روشمند است و به‌رغم پی‌درپی آمدن توضیحات و ارجاعات، پانوشتها از نظم خوبی برخوردارند. با نگاهی به توضیحات و ارجاعات مندرج در

۸. عکس سنگ قبر میرزا نصرت طبیب قوچانی در پشت جلد کتاب به چاپ رسیده است